

The book cover features a dark purple background with several circular frames containing historical and industrial scenes. In the top right, a steam locomotive and the Eiffel Tower are visible. In the bottom left, a portrait of a man with a red cravat is shown. The text is in white and gold, with decorative flourishes in the corners.

ШУХРАТ ЭРГАШЕВ

ЖАҶОН

ТАРИХИ

ЯНГИ ДАВР
1800 – 1918 йиллар

II
ҚИСМ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

633
7 74

ШУҲРАТ ЭРГАШЕВ

ЖАҲОН ТАРИХИ

ЯНГИ ДАВР
1800 - 1918 йиллар

*Олий ўқув юртлари 5110600 «Тарих ўқитиш методикаси»
таълим йўналиши учун ўқув қўлланма*

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2015

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари номзоди *Тўлқин Бобоматов*

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори, профессор *Раҳмон Фармонов*,

тарих фанлари номзоди, доцент *Рашид Сиддиқов*

XIX аср – иқтисод ва техника, аниқ фанлар ва бадний адабиёт, мусика ва тасвирий санъат жадал ривожланган давр. Индустириал цивилизация қарор топган бу аср юксак тараққиёт асри, шу билан бирга нохуш воқеалар – кўзғолонлар, урушлар ва инқилоблар ҳам асри. Бу ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашуви, жамиятдаги мавқеларнинг қайта тақсимланиши, янги тамаддунга қадам қўйган халқларда янгичи кадрлар ва ахлоқ меъёрларининг шаклланиши давридир.

Бу капитализмдан унинг янги босқичи – империализмга ўтиш даври. Тарихий давр сифатида XIX аср жамият тараққиётида янги босқични бошлаб берган Буюк француз инқилобидан бошланади ва жуда катта ижтимоий ғожа – Биринчи жаҳон уруши билан якунланади.

КИРИШ

Маърифат асри дея ном олган XVIII аср тарихга айланиб, ўз урнини XIX асрга бўшатиб берди. Янги, XIX аср киришини европалликлар икки марта – биринчи бор янглишиб 1800 йили ва кейин 1801 йили нишонладилар. Аммо тарихий аср ҳар доим ҳам тақвимий аср билан мос тушавермайди. Тарихий давр сифатида XIX аср жамият тараққиётида янги босқични бошлаб берган Буюк француз буржуа инқилобидан бошланади ва жуда катта ижтимоий фожиа – Биринчи жаҳон уруши билан якунланади.

XIX асрни кимлардир пўлат асри, саноат асри, машиналар асри ва бошқа бировлар эса шиддатли, шафқатсиз аср деб ҳам аташган. Индустринал цивилизация қарор топган бу аср юксак тараққиёт, шу билан бирга драматик воқеалар – кўзғолонлар, урушлар ва инқилоблар ҳам асри. Бу ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашуви, жамиятдаги ролларнинг қайта тақсимланиши, янги цивилизацияга қаддам қўйган халқларда буржуача кадриятлар ва ахлоқ нормаларининг шаклланиши давридир.

XIX асрда иқтисод ва техника, аниқ фанлар ва бадиий адабиёт, мусиқа ва тасвирий санъат шундай жадал суръатлар билан ривожландики, Европа қитъасида сиёсий бошқарув шаклларини, давлат ҳаёти ва халқаро муносабатлар принципларини кескин ўзгартириб юборган инқилоблар ва урушлар шунчалар тез-тез юз бердики, илгари ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Бутун аср давомида саноат буржуазияси жамиятда етакчи куч бўлиб келди. Индустринал цивилизация қарор топган илгор мамлакатларда шаклланган миллия капитали фақат XX аср бошига келиб иқтисодий ва сиёсий етакчилиكنи қўлга олди. XIX аср капитализмдан унинг янги босқичи – имперализмга ўтиш жараёнини тайёрлади.

Бу жараён, жамиятда юз бераётган чуқур ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар олимлар, публицистлар ва сиёсатчиларнинг эътиборини унга жалб қилди. XIX аср охири – XX аср бошларидаги иқтисодий-сиёсий адабиётларда ва мақолаларда жамият ҳаётидаги янги ҳодисаларни тавсифлаш учун *имперализм* атамаси кенг қўлланила

бошланди. Дастлаб машхур инглиз иктисодчиси Ж.А. Гобсон 1902 йили Лондон ва Нью-Йоркда нашр қилинган «Империализм» номли асарида жаҳон хўжалик тизимининг иктисодий ва сиёсий жиҳатларини тавсифлаш ва баҳолашга батафсил тўхталиб, уни «империализм» атамаси билан боғлайди. Орадан саккиз йил ўтгандан сўнг, 1910 йили австриялик марксист Рудольф Гильфердинг ўзининг «Молия капитали» номли монографиясини нашр қилиб, унда «империализм» тўғрисида «капитализмнинг янги босқичи» сифатида ёзади¹. Кейинчалик турли сиёсий карашлардаги тадқиқотчилар, журналистлар ва сиёсатчилар бу атамага турлича мазмун бахш этдилар. Кўпчилик (Г. Шульц, Ж. Кейнс ва бошқалар) империализм деганда Ғарбий Европа давлатлари томонидан олиб борилаётган экспансионистик ва реакцион сиёсатни тушунишарди. Чунки айнан шу даврда Европа давлатларининг Осиё ва Африкада босқинчилик сиёсати ҳамда мустамлакаларни эгаллаш учун ўзаро кураши авжига чиқди.

1917 йили Петроградда рус большевикларининг стачкиси В.И. Лениннинг «Империализм капитализмнинг юқори босқичи» номли асари эълон қилиниб, муаллиф унда жаҳон капиталистик хўжалигининг ривожланиш тенденцияларини ва улар олиб келиши мумкин бўлган сиёсий оқибатларни марксистик нуқтаи назардан чуқур таҳлил қилади. В.И. Ленин империализм жаҳон урушлари ва пролетар инқилобларига олиб келади деган умумий хулосага келади². У империализмни «капитализм ривожланишининг юқори ва сўнгги босқичи» деб атади. Бу гоё ҳокимиятни эгаллашнинг воқитаси сифатида куrollи кўзғолонни таълаган социал-демократлар сўл қаноти амалий фаолиятининг назарий асоси бўлиб хизмат қилди.

XIX асрда Европа мамлакатларининг кичик бир гуруҳи жаҳоннинг индустриал маркази ролини ўйнади, улар армияси ва флотининг техник устулиги ва қудрати дунёнинг исталган худудида ерларни босиб олиш ва ўзлаштириш имконини берди. Узоқ вақт бу мамлакатларнинг тарихи жаҳон тарихи сифатида ўрганилиб келинди. Бошқа халқлар, улар жаҳон цивилизацияси ва маданияти тарихига қандай ҳисса қўнганлигидан қатъи назар, жаҳон сиёсати ва халқаро муносабатларнинг пассив объекти сифатида қаралди.

¹ Қаранг: Хадаятов Г.А. Дипломатия XX века. – М., 2011. С. 9

² Шу ерда.

XX асрга келиб бундай ҳолат тубдан ўзгарди. Аср бошларидаёқ жаҳон тараққиётида асосий ролни европалик бўлмаган давлатлар – АКШ ва Япония ўйнай бошлади.

XX аср 50-йилларида америкалик тарихчи Р. Палмер XVIII аср охири – XIX аср бошларида Атлантика океанининг иккала томонида юз берган инқилобий воқеалар алоҳида «атлантик инқилоб» жараёнини аке эттиради деган гоёни илгари сурди. Атлантик инқилоб натижасида бугун биз Ғарб цивилизацияси деб атайдиган «Атлантик цивилизация» вужудга келди. Дунё «Ғарб» ва «Шарқ» деган одатдаги географик эмас, кўпроқ цивилизацияцион мазмун касб этган томонларга бўлиниб кетди.

XIX аср, айниқса унинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари истисодий ва ҳарбий кудрати юқори бўлган Ғарб цивилизациясининг экспансияси даври, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси халқларининг факат сиёсий ва иқтисодий эмас, цивилизациявий қарамлигининг ҳам бошланиши давридир. Европаликлар томонидан забт этилиб, ўзининг сиёсий мустақиллигини йўқотган, иқтисодий жиҳатдан талон-торож қилинган халқларнинг ўз тили, дини, урф-одатларини сақлаб қолиш учун олиб борган курашлари, йўқотилган сиёсий мустақилликнинг маълум даражада тикланишига олиб келди. Бу халқларнинг ўзига хос маданиятлари Ғарбнинг илгор цивилизацияси таъсирида йўқ бўлиб кетмади, маълум трансформацияга юз тутди, холос. Айниқса, анъанавий жамиятларда диний қобикка ўралган ва диний тасаввурлар тарзида сақланиб келаётган қолоқ, тараққиётга ғов бўлаётган урф-одатларнинг барҳам топиши цивилизациялар яқинлашувида катта аҳамиятга эга бўлди. Шу тариқа замонавий жамиятнинг шаклланишида секуляризация¹ жараёни муҳим роль ўйнади. Бу узок давом этган ва зиддиятли кечган жараёни натижасида жамиятда эътиқод, дин ва диний ташкилотларнинг мақоми ўзгарди. Дунёвий давлат, мактаб, фан ва маданият шаклланди. Дунёвий ёнлашув, секулярлик, виждон эркилиги инсон дунёқарашининг, озод шахс сифатида ўзини англашининг асосини ташкил қилди. Кишилар, анъаналар кучига бўйсунган ҳолда, бирор нарсани эътиқод сифатида кўр-кўрона қабул қилишга мажбур эмаслигини англаб етдилар. Инсоннинг эътиқоди, динга муно-

¹ *Секуляризация* – ижтимоий институтларини дин таъсиридан озод қилиш, шариф ва маданият ташкилотларини черков (ёки бошқа диний ташкилот) қарамағидан чиқариш, холи қилиш.

сабати унинг ўзигагина тегишли шахсий масалага айланди ва айнан шунинг негизда индивидуализм асослари шаклланиб, кишиларнинг (аввало ғарб кишисининг) фаоллиги ва эркинлиги учун кенг имкониятлар яратилди. Замоनावий инсон ўз максадлари ва имкониятларидан келиб чиқиб, муносиб яшаш шароитини яратиш учун ўзини ўраб турган оламни ўзгартиришга киришди. Албатта ҳозирги замон кишиси, унинг ҳаётга муносабати осонгина шаклланиб қолмади. У узоқ, мураккаб ва зиддиятли йўлни босиб ўтди. Айтиш мумкинки, айнан секуляризация жараёни замоनावий жамиятнинг, шахс ва маданиятнинг шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнади. Узоқ давом этган каттиқ курашлар натижасида диннинг жамиятдаги, ижтимоий оғдаги ҳукмрон мавқеини енгиб, дунёвий тараққиёт йўлига кирган халқлар фан, маданият ва иқтисодий ривожланишда юксак натижаларга эришдилар, ўзлари учун муносиб яшаш шароитини яратдилар.

XIX асрда ҳозирги замон фани шаклланди. Фанни ишлаб чиқарувчи кучга айлантиришнинг узоқ давом этган жараёни яқунланиб, XX асрда илмий-техник инқилобга олиб келди. XIX аср бошларида дунёда 1 мингга яқин олимлар фаолият кўрсатган бўлса, аср ўрталарига келиб улар сони 10 минг кишига етди, 1900 йили эса 100 минг олим илмий фаолият билан шугулланарди¹. Фан жамиятни олға ҳаракатлантирувчи қудратли кучга айланди.

Жаҳон тарихи. Янги давр деб номланган ўқув қўлланмасининг иккинчи қисми XIX аср – XX аср бошлари тарихига бағишланган бўлиб, бу даврдаги энг муҳим воқеалар – саноат тўнтариши, буржуа инқилоблари, индустриал давлатлар ўртасида дунёни бўлиб олиш учун, мустамлака мамлакатларда эса мустақиллик учун кураш, урушлар ва ниҳоят илғор мамлакатларда индустриал цивилизация қарор топиши жараёни китобдан ўрин олган. Бу давр фан ва маданиятнинг шиддат билан ривожланиш даври бўлиб, уларга ўқув қўлланмада алоҳида эътибор қаратилган.

¹ Каранг: *Фортулатин В.В. История. Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров.* – СПб: Питер, 2012. С. 213.

І БЎЛИМ

ИНДУСТРИАЛ ЦИВИЛИЗАЦИЯНИНГ ҚАРОР ТОПИШИ

І БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ДУНЁНИНГ ИҚТИСОДИЙ, ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҚИЁФАСИ

Иқтисодий ривожланишнинг асосий йўналишлари ва оқибатлари.

XVIII аср охириларида бошланган саноат тўнтариши фақат саноатнигина эмас қишлоқ хўжалигининг ҳам ривожини белгилаб, бутун XIX аср давомида кўплаб мамлакатлар тараққиётининг асосий моҳиятига айланиб қолди.

Дастлаб Англия, унинг ортидан Франция, бир оз кейинроқ АҚШ, Германия, Австро-Венгрия, Италия, Россия ҳар хил тезлик билан бўлсада, шу йўлдан бордилар. XIX аср охирига келиб саноат тўнтариши анъанавий тараққиёт мамлакатларини ҳам камраб олди ва Японияда индустриаллаштириш бошланди. Шундай қилиб, олимлар индустриал деб атаган, бош кадриятлари техник тараққиёт ва инсон эркинлиги бўлган цивилизация XIX асрда Европа ва АҚШда узил-кесил қарор топди, ҳамда қарийб икки аср жаҳон халқлари тараққиётининг мазмунини белгилаб берди.

XIX аср – XX аср бошлари – бу чуқур ўзгаришлар даври. Ҳали XV – XVI асрлардаги Буюк географик кашфиётлар ва Реформацциядан бошланган, XVII – XVIII асрлардаги буржуа инкилоблари билан давом эттирилган классик капитализмнинг узок давом этган ривожланиш йўли шу даврда якунланди ва XIX аср 90-йилларидан тараққиётнинг янги босқичи бошланди. Янги босқич монополияларнинг шаклланиши ва кенгайиши, хўжалик ҳаётига давлат аралашувиининг кучайиши билан характерланиб, фанда империализм номини олди.

XIX аср иккинчи ярмида Ғарбий Европа ва Америка мамлакатларида, баъзи Оснё давлатларида жаҳиятнинг кўринишини кескин

Ўзгартириб юборган, унинг янги сифат даражасига кўтарилишини тайёрлаган жараёнлар бошланиб кетди. Бу ўзгаришлар Италия ва Германияда сиёсий таркоқликнинг бартараф қилиниши ва миллий давлатлар ташкил топиши, Россияда крепостной ҳуқуқнинг бекор қилиниши, АҚШда қулликнинг тугатилиши, Японияда «Мейдзи инқилоби» («Маърифатли бошқарув») каби воқеалар билан қувватланди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши кескин кучайди. XIX аср 70-йилларидан 90-йилларигача саноат маҳсулотларининг дунё бўйича ҳажми уч мартадан кўпроқ ошди, ишлаб чиқаришнинг соҳалар бўйича тизимида сифат ўзгаришлари юз берди. Агар олдинги даврлар учун енгил саноат, айниқса тўқимачиликнинг кенг ривожланганлиги характерли бўлса, 70-йиллардан бошлаб ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмида оғир саноат – металлургия, машинасозлик ва бошқалар муҳим ўрин эгаллай бошлади. Ишлаб чиқаришнинг янги турлари кенг қулоч ёйиб, технологик жараёнларни тубдан қайта қуриш учун тайёргарлик бошланди.

Индустриал жамият сари узлуксиз ҳаракат давом этди ва XIX аср 70-йилларига келиб у Ғарбнинг илғор мамлакатларида қарор топди. Бунда саноат инқилоби ҳал қилувчи роль ўйнади. У Англияда 1830-йиллари, Франция, Германия ва Австрияда 1870-йиллари амалга оширилди. Илғор мамлакатларда саноат маҳсулотларининг умумий ҳажми қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳажмидан ошиб кетди. Бу ҳол Англияда 1820-йилларнинг бошида, Германияда – 1865, АҚШда – 1869, Францияда – 1885 йили юз берди.

Индустриал жамиятга кадам қўйган Европа хақиқий демографик инқилобни ҳам бошдан кечирди. 1800 йилдан 1850 йилгача Буюк Британия аҳолиси қарийб уч баробар, Норвегия, Швеция ва Голландияники икки баробар кўпайди. Аҳолининг мисли қўрилмаган ўсиши иктисодиётнинг тараккий этишига олиб келди: кўплаб ишчилар ва истеъмолчилар пайдо бўлди. Урбанизация жараёни ҳам жадал ривожланиб, шаҳарлик аҳоли сони Буюк Британияда 50%, Францияда 38%, Австрия ва Пруссияда 25% га етди. XIX аср бошларида дунё шаҳарларида 20,3 млн киши (Ер юзи аҳолисининг 3% и) яшаган бўлса, 1900 йили 244,4 млн (13,6%) киши шаҳарларда яшарди¹.

¹ Қараңг: *Фортунатин В.В.* История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: Питер, 2012. С.161.

Бу даврда Европа мамлакатларида аҳоли ўсишининг принциплари ҳам ўзгарди. Агар XIX аср 70-йилларигача аҳоли ўсишига туғилишнинг юқорилиги ҳисобига эришилган бўлса, 70-йиллардан кейин аҳоли асосан ўлимнинг камайиши ҳисобига кўпайганлигини кўрамиз.

Айрим Европа мамлакатларининг 1800 йилдан 1913 йилгача бўлган демографик кўрсаткичлари қуйидагича (хар минг кишига)¹:

Туғилиш

Мамлакат/йил	1800	1850	1870	1900	1913
Швеция	31,4	31,8	30,7	26,1	23,2
Англия	37,7	34,0	35,5	28,1	24,1
Германия	40,3	36,6	38,8	34,3	27,5
Россия	—	50,7	50,8	47,8	43,1
Франция	33,1	25,8	25,5	21,2	18,8
Австрия	40,5	36,5	39,3	36,4	29,7
Италия	—	38,6	36,8	32,6	31,7

Ўлим миқдори

Швеция	24,4	21,7	18,3	15,5	13,7
Англия	27,1	22,5	22,0	16,1	13,8
Германия	25,8	27,1	27,8	19,5	15,0
Россия	—	36,5	37,1	31,0	27,4
Франция	30,1	23,8	24,9	19,6	17,7
Австрия	26,7	32,0	32,6	24,3	20,3
Италия	—	29,9	30,4	22,0	18,7

Аҳолининг табиий ўсиши (%)

Швеция	7,0	10,1	12,4	10,6	9,5
Англия	10,6	11,5	13,5	12,0	10,3
Германия	14,5	7,5	11,0	14,8	12,5
Россия	—	14,2	13,7	16,8	15,7
Франция	3,0	2,0	0,6	1,6	1,1
Австрия	13,8	4,5	6,7	12,1	9,4
Италия	—	8,7	6,4	10,6	13,0

¹ Ливи Баччи, Массимо. Демографическая история Европы /Серия «Становление Европы» Пер. с итал. А.Миролюбовой. – СПб.: «Александрия», 2010. С. 194.

Хўжалик ҳаётининг ривожланишига фан ва техника соҳасида эришилган муваффақиятлар ҳам катта таъсир кўрсатди. Аниқли кристалларнинг (1856), олтингугурт ва ишқор ишлаб чиқаришнинг серунум усуллари кашф этилиши (1860-йиллар), буг турбинаси (1884–1889), ички ёнув двигателли автомобиль (1885), дизель мотор (1896–1899) ва аэропланнынг (1903) яратилиши – буларнинг барчаси саноат ишлаб чиқаришнинг ўсишига, йирик машина индустриясига ўтишнинг яқунланишига кучли таъсир кўрсатди. Саноат ишлаб чиқариши суръатларининг ўсишида айниқса тез ривожланаётган металлургиянинг салмоғи катта бўлди. Француз П. Мартен (1864) ва инглиз Г. Бессемер (1885) томонидан яратилган пўлат эритишнинг янги усуллари уни ишлаб чиқаришни кескин ошириб, таннархини арзонлаштирди. 1873 йили инглиз металлурги С. Томас томонидан яратилган суюқ чўяни тозалаш усули фосфоритли бой темир рудаларидан фойдаланиш имконини яратди ва маҳсулотнинг сифатини кескин оширди. Натижада 1870 йилдан 1900 йилгача жаҳонда пўлат ишлаб чиқариш 56 марта ўсди. Саноатда «темир даври» ўрнига «пўлат даври» бошланди.

Пўлат эритишнинг сон ва сифат жиҳатидан ўсиши машинасозликнинг ривожланиши учун катта имкониятлар яратди. Буг болғаларидан прокат станларига ўтиш натижасида пўлат кувурлар, рельслар ва бошқа буюмларни оммавий ишлаб чиқариш бошланди. Бунинг оқибатида темир йўллар қурилиши ва океан кемалари катновининг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратилди. 1870 йилдан 1900 йилгача темир йўлларнинг жами узунлиги 210 минг км дан 790 минг км гача (3,8 марта) узайди. Европада темир йўллар Англия ва Германияни кенг қамраб олган бўлса, АКШда бир нечта китъалараро (Шимолӣ ва Жанубий Америка) линиялар қурилиши яқунланди. Темир йўллар ривожланиб бораётган ички бозор ва ташқи савдога хизмат қила бошлади. Юк ташишнинг умумий ҳажми ошиб, нархи арзонлашди.

1870–1900 йиллари дунёда саноат ишлаб чиқариши ва савдодаги ўзгариш¹

Соҳа	Кўпайиш (марга)
Кончилик саноати	4
Нефть қазиб олиш	25
Пўлат эритиш	56
Темир йўллар узунлиги	4
Кемаларда юк ташини	6

Техник тараққиётнинг тезлашуви, саноат ишлаб чиқариши кенгайишининг ҳар хил шароитдаги мамлакатларда турлича юз бериши давлатлар ўртасида иқтисодий тенгсизликни келтириб чиқарди, баъзи давлатларнинг жадал ривожланиши учун шароит туғдирди. Масалан, 1870 йилдан 1900 йилгача саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажми Англияда 1,8 марга ўсган бўлса, бу кўрсаткич Германияда – 3,7 мартага тенг бўлди. АҚШда ҳам ўсиш 3,7 марга, ammo қисқароқ муддатда – 1880 йилдан 1900 йилгача юз берди.

Жаҳон саноат ишлаб чиқаришида илгор индустриал мамлакатларнинг ҳиссаси қуйидагича ўзгариб борди: (дунёда ишлаб чиқарилган ялпи саноат маҳсулотларига нисбатан % ҳисобида)²

Мамлакат/йил	1860	1870	1900	1913
Б. Британия	36	32	18	14
АҚШ	17	23	31	36
Германия	16	13	16	16
Франция	12	10	7	6
Россия	3	4	5	6
Япония	–	–	1%дан кам	1,2

¹ *Трентеткина И.Г.* Всемирная история в таблицах и схемах. – СПб.: ООО «Виктория плюс», 2011. С. 55.

² *Загладин Н.В.* Всемирная история: XX век: Учебник для 11 класса общеобразовательных учреждений. – М.: ООО «ГИД «Русское слово – РС», 2006. С. 38.

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар шундан далolat беради-ки, XIX аср охирига келиб жаҳонда тараққиёт лидерининг ал-машинуви юз берди. Бир пайтлар «денгизлар маликаси», «дунё устахонаси» бўлган Англия ўрнига фақат иқтисодий эмас сиёсий жиҳатдан ҳам лидерликка интилаётган давлатлар – АҚШ ва Гер-мания келди. Ҳали 1860 йили саноат ишлаб чиқаришининг ҳажми бўйича Америка Қўшма Штатлари дунёда тўртинчи ўринни эгаллаб турган бўлса, 1880 йилларга келиб дунёда биринчи ўринга чиқиб олди ва ривожланган саноат мамлакатига айланди. АҚШнинг иқтисодий юксалиши унинг улкан табиий ресурслари, қулай дарё ва денгиз йўллари, Англия ва бошқа Европа давлат-ларидан капиталнинг кўплаб кириб келиши, доимий ишчи кучи билан таъминловчи эмиграция, жамиятда феодал муносабатлар-нинг йўқлиги, доимий ривожланаётган давлат-ҳуқуқ тизими ин-ститутилари, фуқароларнинг иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқлари ка-фолатланганлиги билан боғлиқ эди. Германия саноатининг жадал тараққиётига эса бошқа сабаблар асос бўлаётганди. Унинг бир-лашуви, Франция-Пруссия урушидан кейин олинган жуда катта контрибуция, жаҳон тажрибасидан кенг фойдаланиш унга илғор саноатни яратиш имконини берди.

Янги лидерлар билан улардан ортда қолаётган Англия ўртасидаги рақобат иқтисодий ва сиёсий зиддиятларнинг кескинлашувига олиб келди.

XIX аср охириги ўн йилликларида капиталистик муносабатлар қишлоқ хўжалигига ҳам жадал кириб келди. Англияда ҳали 1825 йилиёқ аграр инқилоб якунланган эди. Мамлакатда ерга ишлов бе-ришининг илғор усуллариини кўллаётган фермер хўжаликлари сони кўпайиб борди. Умуман Европа мамлакатларида хўжалик юритиш-нинг бир неча турлари шаклланди. Капиталистик муносабатлар бошқалардан олдинроқ қарор топган Англиянинг қишлоқ хўжалик секторида майда деҳқон хўжаликлари деярли тўлиқ барҳам топди. Францияда эса аксинча, майда деҳқон хўжаликлари кўпчиликини ташкил қиларди. Польша ерлари, Германиянинг шарқий ҳу-дудлари, Австро-Венгрия, Жанубий Италия, Руминия, Россиянинг катта қисмида қишлоқ хўжалиги ривожда помешчик ер эгали-ги ва ярим феодал муносабатлар сақланиб қолаётган, «пруссча» деб аталувчи ривожланиш йўлининг турли шакллари мавжуд эди. АҚШда ерга хусусий мулкчилик фермер хўжалиги кўрини-

шида ҳукмронлик қиларди. Бу мамлакатда капитализм алоҳида тезкорлик билан ривожланди. Бунга бой хомашё ресурслари ва гарбий ҳудудларда фермер хўжаликларини тузиш учун «эгасиз» ерларнинг мавжудлиги ҳам сабаб бўлди. Янги Дунёга интилаётган миллионлаб иммигрантлар ривожланаётган саноатни доимий ишчи кучи билан таъминлаб турди. 1800 йилдан 1914 йилгача 50 млн дан зиёд киши Европани тарк этган бўлса, шундан 35 млн га яқини АҚШга кўчиб келди. Мамлакатда фан ва техниканинг жадал ривожини, темир йўллар қурилиши, ёлланма меҳнат ва техник инновациялар фаол қўлланилаётган саноат ва қишлоқ хўжалиги тараққиётининг тезкор йўли, жамиятда демократик тартибларнинг ўрнатилиши, аҳолининг асосий қисмида ҳуқуқ ва эркинликларнинг мавжудлиги, шахсий ташаббус учун кенг шароитларнинг яратилганлиги – буларнинг ҳаммаси тараққиётнинг «америкача» деб аталган йўлига асос бўлди.

Айтиш лозимки, XIX аср 30–40-йилларида Европада саноатлаштиришнинг биринчи салбий оқибатлари – қишлоқларнинг бўм-бўш бўлиб қолиши, одамларнинг шоша-пиша қурилган ярқисиз биноларда тўпланиши, ишсизлик ва қашшоқлик кўрина бошлади. Айниқса, иктисодий бўҳронлар йилларида одамларнинг ахvoli янада ёмонлашарди. Саноат тўнтариши ва индустриалаштириш ўзи билан тарихан янги ҳодиса – ишлаб чиқариш инкирозини ҳам олиб келди. Қўл меҳнати, мануфактура ҳукмрон бўлган даврда ишлаб чиқариш ишчилар сонининг кўпайиши ҳисобига кенгаяр эди. Бандлик даражасининг ўсиши аҳолининг харид қобилиятини оширарди. Ишлаб чиқаришда машиналарнинг қўлланилиши ишчилар сонининг камайишига олиб келади. Мазмуван прогрессив бўлган бу ҳодиса аҳоли анчагина қисмининг (ишсизларнинг) харид қобилиятини пасийтиради. Натижادا ички бозорларда маҳсулотларнинг тўпланиб қолиши юз беради. Бундай шароитда тadbиркор ишлаб чиқаришни камайтиради ёки бутунлай ёпиб қўяди.

Биринчи иктисодий инкироз 1825 йили Англияда рўй берди. 1836–1837 йиллардаги инкироз эса Англиядан ташқари АҚШ ва Францияни ҳам камраб олди. 1847 йилги инкироз бутун қитъани эгаллади. 1858 йили хўжалиқнинг барча тармоқларига ёйилган дунё иктисодий инкирози юз берди. Кейин инкирозлар иктисодий ривожланишнинг даврий йўлдошига айланиб қолди.

XIX аср охириг чорагидан бошлаб Европада кишлок хўжалигининг тараккиёти секинлашди, тургунлик ҳолати бошланди. Бунинг асосий сабабларидан бири Америкадан арзон нархдаги ғалланинг кўплаб келтирилиши бўлди. Бундан ташқари, деҳқонлар сақланиб қолаётган феодал тартиблардан ҳам, янги кириб келаётган буржуа муносабатларидан ҳам бирдай азият чекаётган эди. Кишлоқ хўжалигида банд бўлган миллионлаб кишилар харид қобилиятининг пасайиши иқтисодий инкирозларнинг давомийлигига бевосита таъсир кўрсатди. XIX асрнинг сўнгги ўттиз йилида қамрови ва давомийлиги турлича бўлган иқтисодий инкирозлар тўрт марта юз берди. Бу инкирозлар кишлокларда деҳқонларнинг табақалашуви жараёнини тезлаштирди ва жамиятда жиддий ижтимоий-сиёсий зиддиятларни келтириб чиқарди.

Техник тараккиётнинг ишлаб чиқаришга кириб келиши корхоналарни жиҳозлаш учун катта маблағлар талаб қила бошлади. Фан ва техника ютуқлари асосида қурилган йирик корхоналарда капитални ташкил қилишнинг янги шакллари қўлланила бошланди. Кўплаб маблағларни ишлаб чиқаришга жалб қилишнинг кенг тарқалган шакли акционерлик компаниялари бўлиб қолди. XIX аср 90-йилларига келиб акционерлик компаниялари фақат илғор индустриал мамлакатларда эмас, саноат ривожини унча юқори бўлмаган давлатларда ҳам ташкил топди ва мамлакат иқтисодида уларнинг салмоғи ва таъсири ортиб борди. Масалан, Рейн-Вестфалия кўмир синдикати ташкил топган 1893 йилиёқ Германияда қазиб олинган ва сотиладиган жами кўмирнинг 86,7% ни ўз қўлига тўшлади. Ёки, 1897 йили чўян куйишни иккита компания – Рейн-Вестфалия ва Лотарингия-Люксембург компаниялари эгаллаб олган эди. Германияда монополистик корхоналарнинг кенг тарқалган шакли картеллар бўлиб қолди. 1896 йили улар сони 250 тадан ортиқ эди.

XIX аср охири XX аср бошларига келиб АҚШ да кенг тарқалган монополия шакли трестлар эди. Трестларнинг картеллардан фарқи шунда эдики, унга бирлашган ташкилотлар ўзининг тижоратчилик ва ишлаб чиқариш мустақиллигини йўқотиб, ягона бошқарувга бўйсундилар. Трест – бу монополистик корхонанинг Америкага хос шакли, у юридик мустақил компания ёки холдинг-компания¹ то-

¹ *Холдинг компания* – ўзи ҳеч нарса ишлаб чиқармасдан, бошқа ишлаб чиқарувчи корхоналар акцияларининг назорат пакетига эгалик қиладиган компания.

монидан бошқариладиган акционерлик жамияти бўлиши мумкин. Трестларда капиталнинг марказлашув даражаси юқори бўлганлиги учун ягона иктисодий ва техник сиёсат юргизиш имконини беради. 1900 йили АКШ да трестлар сони 185 тага етди.

Ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви ва саноатнинг монополизациялашуви жараёни банк ишларида капиталнинг марказлашувига олиб келди. Қаттиқ рақобат туфайли кичик банклар хонавайрон бўлиб йирик банкларнинг таркибига қўшилиб кетди. Натижада фақат молиявий қудратгагина эмас, ўз мамлакатда каттагина сиёсий таъсирга ҳам эга бўлган молиявий марказлар – банк-гигантлар вужудга келди. XX аср бошларида шундай банклар Францияда учта, АКШда эса иккита эди. Банкларнинг саноат, транспорт, савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасига кириб бориши, бу корхоналарнинг, баъзан эса бутун соҳанинг шерик – мулкдорига айланиши, улар фойдасидан ўз улушини олиши оқибатида ўз мамлакатларида иктисодий лидерлик учун курашаётган молиявий гуруҳлар пайдо бўлди. Банк капитали билан саноат капиталининг шу йўсинда бирлашиб кетиши капиталнинг янги шаклини – молия капиталини вужудга келтирди. Пўлат, нефть, газета ва бошқа соҳа «қиролларининг» жуда катта банк-саноат империялари вужудга келди. АКШда мамлакатнинг иктисодий ҳаётини назорат қилиб турган 60 та оиланинг шундай империялари мавжуд эди. XIX аср охирида бу оилалар орасида «катта учлик» – Рокфеллар (нефть), Морган (молия), Карнеги (пўлат) айниқса ажралиб турарди. XX аср бошларида Карнеги ўзининг сердаромад ишини сотганидан сўнг америкаликлар нигоҳида тadbиркорликдаги омад ва бойликнинг қудрати икки кишида – Рокфеллар ва Морганда мужассамлашган эди¹. Булардан ташқари Дюпон, Меллан, Гарриман, Вандербильт ва Гуттенхеймлар ҳам Америка олигархиясининг таъсирли аъзоларидан ҳисобланарди. Францияда эса молиявий қудратнинг тимсоли француз банкнинг йирик омонатчилари бўлган «200 оила» эди. Германияда бўлса молия олигархиясининг тимсоллари В. Сименс, Э. Ратенау, А. Тиссен, Ф. Крупнлар бўлган. Капитализм ўзининг янги босқичига ўтган бошқа мамлакатларда ҳам шундай гуруҳлар пайдо бўлади.

¹ Рокфелларнинг нефть трести мамлакатдаги нефть маҳсулотларининг 90 фоизини ишлаб чиқарарди, Морганнинг пўлат трести эса АКШдаги пўлатнинг 66 фоизини куярди.

1900–1903 йиллардаги иктисодий инқироздан сўнг монополиялашув жараёни янада тезланди. АҚШда 1898 йилдан 1903 йилгача олдинги 50 йилдагига нисбатан 5,3 марта кўп йирик трестлар ташкил қилинди. Улардан кўпчилиги саноатнинг қатор соҳаларида иктисодий сиёсатни белгилай бошлади. Масалан, 1901 йили ташкил қилинган Пўлат трести ўша йилиёқ мамлакатда ишлаб чиқариладиган чўяннинг 2/5, прокатнинг 1/2, пўлат эритишнинг 2/3 қисмини бера бошлади.

Бирок монополияларнинг қудрати ҳам бозор иктисодиётининг бош муаммоси – инқирозларни йўқ қила олмади. Агар XIX асрда бундай инқирозларнинг даврийлиги 9–11 йилни ташкил қилган бўлса, 1900–1907 йиллари у 7 йилга, 1907–1913 йиллари эса 6 йилга қисқарди. 1907 йили АҚШда саноат ишлаб чиқариши 17%га пасайиб кетдики, илгари ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Жуда катта ишлаб чиқариш қувватлари ишламай қолди. Масалан, 1908 йили «Юнайтед Стейтс стил» компаниясининг қувватларидан ярмига фойдаланилди ҳолос. Ишсизлик мисли кўрилмаган даражага етди. 1907 йили АҚШда унинг даражаси XIX асрнинг охирига нисбатан 1,5 марта ошиб, ишсизлар сони 5-6 млн кишига етди. 1907 йили инқирознинг кучли тўлқинлари деярли бутун дунёни, Нью-Йоркдан Амстердамгача, Кохира ва Токиогача ларзага келтирди.

XIX аср охириги чорагида четга товар билан бирга капитал чиқариш муҳим аҳамият касб эта бошлади. Ривожланган саноат мамлакатлари хали ернинг нархи ва ишчи кучи арзон бўлган ўлкаларга капитал киритишда бир-бири билан рақобатлаша бошладилар. Эллик йил ичида (1862–1914) Англиянинг чет элларда жойлаштирган умумий капитали 30 марта, Францияники – 6 марта, Германияники эса 44 марта ошди¹.

XX аср бошларига келиб кенг тармоқли темир йўллар ва денгиз транспортига, мукамал коммуникация воситаларига эга бўлган жаҳон хўжалик тизими шаклланди. Телеграф линиялари бутун дунёни ўраб олди. Агар Франция-Пруссия уруши тўғрисидаги хабар Австралияга 45 кундан кейин етиб борган бўлса, XX аср бошларида Европадак Австралияга бирон-бир хабарни етказиш учун бир кун

¹ Қараг: Хитиятов Г.А. Дипломатия XX века. – М., 2011. С.10.

1870–1913 йиллари жаҳон саноат ишлаб чиқаришига киритилган умумий капитал миқдори қуйидагича тақсимланган эди (умумий капиталга нисбатан фонд ҳисобида)¹:

Йиллар	Буюк Британия	Франция	Германия	АҚШ	Россия	Бошқа мамлакатлар
1870	31,8	10,3	13,2	23,3	3,7	17,7
1913	14,0	6,4	15,7	35,8	5,5	22,6

етарли эди. Ҳали яқин масофаларда ишлаётган бўлса-да, телефоннинг пайдо бўлиши ҳам ахборот етказишни анча тезлаштирди. Булар натижасида халқларнинг хўжалик жиҳатидан бирлашуви жараёни яқунланди, миллий чекланганлик ва ёпиқликка барҳам берилди, яъни халқаро меҳнат тақсимоли вужудга келди, хўжалик ҳаётининг байналминаллашуви юз берди.

Жаҳон хўжалик тизимининг ташкил топиши жараёнида дунёни иқтисодий ва ҳудудий жиҳатдан бўлиб олишнинг яқунланиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. XIX аср 80-йилларидаёқ бозорларни бўлиб олиш, ягона нарх сиёсатини юритиш, ишлаб чиқаришнинг чегарасини белгилаш тўғрисида келишувлар имзолаган халқаро монополиялар пайдо бўлди. Порох картели, 1884 йили Англия, Бельгия ва Германия компаниялари томонидан тузилган, кейинчалик Франция ва АҚШ ҳам қўшилган Релье ишлаб чиқарувчиларнинг халқаро картели шулар жумласидан эди. Халқаро монополистик иттифоқларнинг тузилиши эркин рақобатли капитализмнинг ўсиб, янги босқичга кўтарилаётганидан далолат беради.

Ташқи бозорнинг монополизациялашуви кафолатланган бозор ва хомашё базаси бўлган мустамлакаларни босиб олиш билан қўшиб олиб борилди. Дунёни ҳудудий бўлиб олишга интилиш XIX аср 70–90-йилларида кескин кучайди. Айнан шу йиллари Европа давлатлари Африка қитъасини забт этдилар; 1876 йили қитъанинг 19,8% и европаликларга тегишли бўлса, 1900 йили улар Африканинг 90% ҳудудини эгаллаб олдилар. 1914 йилга келиб Африканинг 35% и Францияга, 30% и Буюк Британияга, 8,5% и Германияга тегишли ва фақат 3,4% ҳудуд мустақил бўлиб қолган эди.

¹ *Трейтшкна И.Г.* Всемирная история в таблицах и схемах. – СПб.: ООО «Викторни плюс», 2011. С.54

Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари, Тинч океанидаги кўпчилик ороларнинг ҳам тақдир шундай бўлди. 1900 йилга келиб Осиё китъасининг ҳам 60% и европализмлар томонидан эгаллаб олинди¹. Мустамлакалар аҳолиси XVIII аср охирида Европа аҳолисининг (Россиядан ташқари) 17–19% идан ошмаган бўлса, 1830 йилга келиб Европа аҳолисига нисбатан 100% ни, 1913 йилда эса 160–165% ни ташкил қилди.

Мустамлакалардаги аҳоли сони метрополиялар бўйича қуйидагича тақсимланган эди (млн киши ҳисобида)²:

Мамлакатлар/йиллар	1875	1900	1914
Буюк Британия	250,0	370,0	393,3
Франция	6,0	50,0	55,5
Россия	17,0	23,0	33,2
Голландия	25,0	38,0	40,0
Бельгия	15,0	15,0	15,6
Германия	–	12,0	12,3
Япония	–	–	19,2
АҚШ	–	9,0	9,7

Бошқалардан олдинроқ мустамлакалар босиб олишни бошлаган Англия, Франция, Голландия, Бельгия, Португалия, Россия катта-катта мустамлака империяларига эга бўлди. Бу ишга кейинроқ киришган Германия ва Италия эса унча катта бўлмаган ҳудудлар билан қифояланди. Айнан шу ҳолат бошқалардан кейинроқ индустриалашув йўлига кирган Япония учун ҳам хос эди.

АҚШ жуда катта ҳудуд, бой хомашё захиралари, кенг ички бозорга эга бўлганлиги учун мустамлакалар забот этишга иштиёқ билдирмади. Бунинг устига, иқтисодий жиҳатдан дунёнинг лидерига айланиб олган АҚШ, очик курали экспансиядан кўра бошқа давлатларга, биринчи навбатда Латин Америкаси мамлакатлари-

¹ Қаранг: Хидоятов Г.А. Дипломатия XX века. – М., 2011. С.11.

² Загладин Н.В. Всемирная история: XX век: Учебник для 11 класса общеобразовательных учреждений. – М.: ООО «ГИД «Русское слово – РС», 2006. С. 38–39.

га иктисодий кириб боришни афзал кўрди. Иктисодий жиҳатдан кудратли бўлган АҚШ ракибларини ҳарбий куч ишлатмасдан ҳам сиқиб чиқаришни мумкин эди. Аммо у янги ҳудудларни босиб олишдан бутунлай воз кечмади. XIX аср охирларига келиб АҚШ Гавай оролларини аннексия қилди, Филиппинни босиб олди, Пуэрто-Рико ва Гуам ороллариини ўзининг ярим мустамлакасига айлантирди.

1820-йилларда озодликка эришган бир қатор Лотин Америкаси мамлакатларининг (масалан, Бразилия, Мексика, Парагвай) шунингдек, Муҳаммад Али ҳукмронлиги йилларида (1820–1830) Мисрнинг Европа мамлакатларидаги индустриалаштириш тажрибасига асосланиб мамлакатни автохтон¹ модернизациялашга уринишлари Европа давлатлари ва АҚШ томонидан ўтказилган иктисодий ва ҳарбий босим остида амалга ошмай қолди.

XIX аср 60-йилларигача ўтган даврда мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатларда ўта нобарқарор, ўзгарувчан ҳолат вужудга келди. Бу ҳолат Лотин Америкасидаги миллий мустақиллик учун кураш, Ява оролида голланд мустамлакачиларига қарши халқ кўзғолонлари (1825–1830 ва 1840-йиллар), фуқаролик урушлари, давлат тўнгаришлари, Ҳиндистонда инглиз мустамлакачиларига қарши 1857–1859 йиллардаги халқ кўзғолони, Хитойда қамида 20–30 миллион кишининг ўлимга олиб келган 1850–1864 йиллардаги тайпинлар уруши каби воқеалар билан боғлиқ эди. Мустамлака мамлакатлардаги кўшлаб халқ ҳаракатлари ушбу мамлакатларда чуқур иктисодий ва ижтимоий-сиёсий инкирознинг бошланганлигидая далолат беради. Масалан, Хитойда 1800–1870 йилларда аҳоли жон бошига миллий маҳсулотнинг умумий ҳажми 1/5 мартага тушиб кетди. Ҳиндистонда 1870 йилга келиб дон маҳсулотларининг умумий ҳажми ва шაхар ишчиларининг реал ойлик даромадлари ўрта ҳисобда XVIII асрнинг ўрталарига нисбатан 1/5 мартага камайиб кетди. Индонезияда 1700–1830 йиллари соф ички маҳсулот аҳоли жон бошига ҳисоблаганда умуман ўсмади, кейинги 1840–1870 йиллардаги кўрсаткич 130 йил олдингига нисбатан 5–10% зиёд бўлсада, Индонезия соф ички маҳсулотида голландлар-

¹ *Автохтон* – бирор жойнинг ўзига хос бўлган, шу жойда юзга келган, маҳаллий.

нинг улуши 1700–1780 йиллардаги 1,2–1,4% ўрнига 1840–1870 йиллари 7,1–7,6% ни ташкил қилди. Бу маҳаллий аҳолининг даромади деярли ўсмаганлигидан далолат беради.

Қуйидаги жадвалда ақс этган ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) ишлаб чиқариши кўрсаткичларининг ўзгариб бориши мамлакатларнинг жаҳонда тутган иқтисодий ва сиёсий ўрнини ҳам белгилаб берди.

ЯММ (жаҳонда ишлаб чиқарилган барча маҳсулотга нисбатан фоиз ҳисобида):

Мамлакат/йил	1800	1830	1860	1880	1900
Европа	28,1	34,4	53,2	61,3	62,0
Буюк Британия	4,3	9,5	19,9	22,9	18,5
Австрия	3,2	3,2	4,2	4,4	4,7
Германия	3,5	3,5	4,9	8,5	13,2
Франция	4,2	5,2	7,9	7,8	6,8
Италия	2,5	2,3	2,5	2,5	2,5
Россия	5,6	5,6	7,0	7,6	8,8
АҚШ	0,8	2,4	7,2	14,7	23,6
Япония	3,5	2,8	2,6	2,4	2,4
Хитой	39,3	29,8	19,7	12,5	6,2
Ҳиндистон	19,7	17,6	8,6	2,8	1,7

(ЯММ ҳисобларида фақат саноат ишлаб чиқариши эмас, аграр ишлаб чиқариши, жумладан, натурал хўжалик маҳсулотлари ва хизмат кўрсатиши қиймати ҳам киритилган)¹.

Германия ва АҚШ билан Хитой ва Ҳиндистоннинг кўрсаткичларини солиштирганда бир аср ичида юз берган ўзгаришлар яққол кўзга ташланади.

XIX аср охириги чорагига келиб бир қатор мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатларда иқтисодий ўсиш учун қулай шароит вужудга келди. Транс-порт харажатларининг, жумладан, денгиз транспортида ҳам (пароходларнинг кенг тарқалиши ва Сувайш канали қурилиши билан боғлиқ) сезиларли арзонла-

¹ Загладин Н.В. Всемирная история: XX век: Учебник для II класса общеобразовательных учреждений. – М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2006. С. 39.

шуви, мустамлака ва қарам мамлакатларнинг табиий ва меҳнат ресурсларини ҳамда ички истеъмол бозорини ўзлаштириш имконини яратди.

XIX аср охири – XX аср бошларида Европа давлатлари, АҚШ ва Япониянинг мустамлакачилик экспансияси ўзининг юқори нуктасига етди. Чекка ўлкалар ҳам кенг ҳудудларга ва таъсир зоналарига эгаллик қилаётган метрополиялар томонидан бўлиб олинди. Бу даврда бир қатор мустамлака ва қарам мамлакатларда ижтимоий ҳаётнинг барқарорлашув жараёни юз берди. Ички урушлар ва кўзғолонлар сони камайди. Маъмуриятларнинг иши мукаммаллашди. Айрим давлатларда мустамлака маъмурлари томонидан шафқатсиз урф-одатлар бекор қилинди (Ҳиндистонда қурбонликка одам ўлдириш, бевани ўлган эри билан қўшиб ёқиш, болаларни ўлдириш каби одатлар инглизлар томонидан ман қилинди).

Бир қатор давлатларда (масалан, Усмонийлар империясида) баъзи либерал ислохотлар амалга оширилиб, давлатнинг иктисодийга аралашуви камайтирилди ва хусусий мулк дахлсизлиги мустаҳкамланди. Баъзи архаик институтлар бекор қилинди (Танландда фақат 1905 йили қуллик бекор қилинди). Айни пайтда кўпгина афро-осиё ва Латин Америкаси мамлакатларида деҳқонларнинг ярим феодал қарамлик ҳолати сақланиб қолаётган эди.

Умуман олганда, мустамлакачилик сиёсати натижасида XIX аср охирига келиб «эгалланмаган ерларни» босиб олиш якунланди. Иктисодий қудратли давлатларнинг Осиё, Африка ва Латин Америкасидаги кам тараққий этган мамлакатларга таъсири ўта кучайди. 1870–1914 йиллари ривожланган мамлакатларнинг бўлғуси учинчи дунё мамлакатлари экономикасига инвестиция қилинган капитални 5,3–5,5 марга оинди ва ушбу мамлакатлар ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) умумий ҳажмининг 1/3 га тенглашди. Шундай шароитда мустамлакаларни ва таъсир доираларини қайтадан бўлиш масаласи кун тартибига кўндаланг турди. Натижада вужудга келган рақобатни куч билан ҳал қилишга интилиш кучайди. Қуrollаниш пойғаси авж олиб, иктисодни милитаризациялаш мислсиз кўринишга эга бўлди.

Иктисодий ривожланишдаги тенгсизлик, дунёни қайтадан бўлишга интилиш, илғор капиталистик давлатлардаги ички сиё-

сий нобарқарорлик қуролланиш пойғасининг кескин авж олиши ва иқтисоднинг милитаризациялашувига олиб келдики, бу XIX аср охири – XX аср бошларида ривожланган индустриал мамлакатлар тараққиётининг муҳим факторига айланди. Қуролланиш пойғаси орқали иқтисодни «мажбурий» инвестициялаш муҳим аҳамият касб этди. Бу сиёсат Россия ва Италия сингари феодал қолдиқлар кучли бўлган, аҳолининг яшаш даражаси паст давлатлар учун, иқтисоди жадал ривожланаётган, ўзгараётган дунёда ҳукмрон ўринни эгаллашга интилаётган Германия ва қисман Япония учун, иқтисодий ривожланиш суръатлари паст бўлган Франция учун айниқса муҳим эди. Милитаризациялаштириш воситасида иқтисодни ривожлантириш «илгорларнинг ортидан қувиб бораётган» мамлакатлар учун айниқса характерлидир.

Қуролланиш пойғасига катта таъсир кўрсатган омиллардан яна бири Европа давлатлари ўртасида: Франция ва Германия ўртасида Эльзас ва Лотарингия учун; Россия ва Германия ўртасида аллақачон бўлинган Польша учун; Россия ва Австро-Венгрия ўртасида Болкон ва Ғарбий Украинада таъсир учун ҳудудий баҳслар бўлди. Европа давлатлари ўртасидаги муносабатларни кескинлаштирган бошқа бир сабаб уларнинг бир-биридан иқтисодий ва ҳарбий-стратегик устунликка эришиш учун кураши бўлди. Айни пайтда, XIX аср охирига келиб иқтисодий кўрсаткичлар бўйича Европада биринчи, дунёда АКШ дан кейин иккинчи ўринни муқим эгаллаб олган Германия Англия ва Франциянинг қазабини келтирарди. Иқтисодий ривожланиш суръатлари бўйича юқори кўрсаткичларга эришаётган Россия (1861–1900 йиллари саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажми 7 баробар ошди) эса ўз навбатида Германиянинг хотиржамлигига путур етказаётган эди. Шу сабабли Европада милитаризация жараёни тез суръатлар билан ўсиб борди. 25 йил ичида, 1883 йилдан 1908 йилгача Германиянинг ҳарбий харажатлари 2 марта, Россияники ҳам 2 марта, Англия ва Францияники эса 50% га ошди. Қуролларнинг янги турлари: пулемёт, узокка отувчи артиллерия, аэроплан, кимёвий қуроллар пайдо бўлди¹.

¹ Қаранг: *Хидайтов Ғ.А.* Дипломатия XX века. – М., 2011. С.11.

1913 йилга келиб баъзи йirik мамлакатлар ривожланишининг асосий кўрсаткичлари куйидагича эди¹:

	АҚШ	Германия	Англия	Франция	Россия	Италия	Япония
Худуд, млн кв км	7,84	0,54	0,31	0,54	22,0	0,29	0,39
Аҳоли, млн киши	96,5	66,9	45,9	39,8	169,4	35,4	55,1
Темир йўл, минг км	401,9	63,4	45,9	39,8	71,7	17,6	11,4
Темир йўллар, ҳар 10 минг кишига км	41,60	9,5	8,3	10,3	4,25	5,0	2,0
Кўмир, млн тонна	517,0	277,34	292,00	40,80	35,90	1,00	21,30
Кўмир, аҳоли жон бошига, кг	5,35	4,15	6,36	1,02	0,21	0,03	0,39
Пўлат, млн тонна	31,80	17,15	7,79	4,69	4,25	0,93	0,25
Пўлат, аҳоли жон бошига, кг	329,0	256,0	170,0	118,0	25,1	26,1	4,5
Машинасозлик маҳсулотлари, млн руб	3116,5	1288,0	736,0	120,9	218,5	80,5	21,6
Машинасозлик маҳсулотлари, аҳоли жон бошига, млн руб	32,30	19,20	16,00	3,00	1,40	2,30	21,6
Ташқи савдо, млн руб	8204	9664	11244	5740	2894	2308	1312
Ташқи савдо, аҳоли жон бошига, млн руб	85	144	245	144	17	65	24

Европа мамлакатларида 1820–1913 йиллари ЯИМ нинг аҳоли жон бошига тақсимланиши куйидагича эди (1990 йилги АҚШ доллари ҳисобида)²:

Мамлакатлар /йиллар	1820	1870	1900	1913
Буюк Британия	1756	3263	4593	5032
Голландия	1561	2640	3533	3950
Норвегия	1004	1303	1762	2275
Швеция	1198	1664	2561	3096
Финляндия	759	1107	1620	2050
Дания	1225	1927	2902	3764

¹ *Фортуатов В.В.* История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: Питер, 2012. С. 254.

² *Лити Банчи М.* Демографическая история Европы/Серия «Становление Европы» Пер. с итал. А. Мирзобобовой. – СПб.: «Александрия», 2010. С.185.

Германия	1112	1913	3134	3833
Бельгия	1291	2640	3652	4130
Франция	1218	1858	2849	3452
Испания	1063	1376	2040	2255
Италия	1092	1467	1746	2507
Австрия	1295	1875	2901	3488
Чехословакия	849	1164	1729	2096
Россия	751	1023	1218	1488
Европа (ўртача)	1155	1801	2589	3101

Шу тарих дунёнинг ривожланган давлатлари ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий рақобат, ҳарбий-стратегик зиддият ва куrollаниш пойгаси 1914 йили улар ўртасида бошланиб кетган Биринчи жаҳон урушига олиб келди.

Индустриал жамият: аҳолининг янги қатламлари ва янги муаммолар. Индустриал цивилизациянинг шаклланиш жараёни факат ишлаб чиқаришда эмас, ижтимоий ва маданий ҳаётда, турмушда ҳам катта ўзгаришларга олиб келди.

Хўш, XIX аср кишилари ҳаётда қандай ўзгаришлар юз берди? Буни англашга уриниб кўрамиз.

Индустриал цивилизациянинг белгиларидан бири шаҳарларнинг жуда тез ўсиши бўлди. Бу жараён XIX аср бошларида авжига чиқиб, бутун янги даврда давом этди. Шаҳарларнинг бундай ўсиши ниманинг ҳисобига юз берди, деган савол туғилади, албатта. Бу, биринчидан, қишлоқ хўжалигида иш юритишнинг илғор усулларини киритиш натижасида меҳнат унумдорлигининг ошиши ва шунинг оқибатида бир қисм қишлоқ аҳолисининг ошқоча куч, ишсиз бўлиб қолиши, уларнинг иш излаб шаҳарларга келиши ҳисобига. Иккинчидан, аҳолиси 10 минг кишидан кам бўлган кичик шаҳарчаларда майда савдогарлик ва хунармандчилик ишлаб чиқаришнинг пасайиб кетиши, шунингдек, транспортдаги ўзгаришлар – қишлоқларнинг чанг йўллари темир йўлларга ўз ўрнини бўшашиб бериши, чорраҳалардаги почта бекатлари ва аҳоли пунктларининг ўз аҳамиятини йўқотиши ва саноат марказларининг янги районларга кўчиши ҳисобига эди. Шунинг учун ҳам одамлар иш ахтариб ва кун кўриш учун маблағ излаб турар жойларини ўзгартиришга мажбур бўлдилар. Юз йиллар давомида ўз ерларида яшаб келган аҳоли ҳаракатга келди, жонажон ерларини ташлаб шаҳарларга кета бошладилар. Қишлоқдан кетиш эмиграцияни ҳам

пайдо килди, одамлар бошқа мамлакатларга кета бошладилар. Лекин кўчишнинг катта қисмини ўз мамлакатлари ичидаги миграция¹ ташкил қиларди.

Шаҳарларнинг ривожланиши. Индустринал ривожланиш жараёнида шаҳарлар алоҳида аҳамият касб эта бошлади. Саноат ишлаб чиқариши деярли тўлиқ шаҳарларда жойлашган, жамиятнинг асосий гоёлари, муҳим сиёсий воқеалар ҳам шу ерда юз берарди. Аграр цивилизация давридагига нисбатан шаҳарлар жуда катта тезлик билан ўсди. XIX асрнинг ўрталарига келиб индустринал давлатларда аҳолининг қарийб 50 фоизи шаҳарларда тўпланган эди. Мануфактура ишлаб чиқариши даврида шаҳарлар унча катта эмасди. XVIII аср ўрталарида Ғарбий Европада аҳолиси 100 мингдан зиёд шаҳарлар сони 15 тага яқин эди холос (энг йирик Лондон ва Парижда 500 мингдан кўп). Шаҳарларнинг шитоб билан ривожланиши индустринал цивилизациянинг асосини яратган саноат тўнтариши, фабрика- завод ишлаб чиқариши билан боғлиқ эди. Шаҳарларнинг интенсиф ривожланиши ҳаммадан олдин Буюк Британияда бошланди. Бошқа жойларда кечроқ, масалан Германияда XIX аср 70-йилларида авж олди. АҚШда жадал урбанизация жараёни ҳам тахминан шу даврга тўғри келади.

XIX аср – XX асрнинг бошларида индустринал мамлакатларда шаҳар аҳолисининг ўсиши қуйидагича эди: (умумий аҳолига нисбатан % ҳисобида)

Мамлакат /йил	1801	1851	1881	1901
Англия ва Уэльс	32,0	50,1	67,9	78,0
Франция	20,5	25,5	34,8	40,1
Германия	–	–	41,4	54,3
АҚШ	4,0	12,5	28,6	40,0
Дания	20,9	21,0	24,8	38,2
Швеция	10,0	10,8	13,0	21,5

(Таққослаш учун: шу даврда мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатларда тесқари жараён юз берди. Масалан, Ҳиндистонда шаҳар аҳолиси 1800 йили 12–13% ни ташкил қилган бўлса, 1881 йилга келиб бу кўрсаткич 9–10% га, худди шундай Хитойда 1800 йили 7–9% дан 1840 йили 6–8%га тушиб кетди²).

¹ *Миграция* – (лот. migratio, migro–кўчмаван, жойимни ўзгартираман) аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши.

² **К а р а н г:** Новая история стран Азии и Африки: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений /Под ред. А.М. Родригеса: В 3 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – Ч.1. С.29.

Эски шаҳарларнинг ўсиши, янгиларининг ривожланиши саноатнинг жойлашиши билан боғлиқ эди. Кўпчилик аҳоли шаҳарларга иш топиш умидида келарди. Айниқса катта, пойтахт шаҳарлар тез ўсди. Масалан, Париж аҳолиси 1800 йили 500 мингдан зиёд бўлса, 1850 йилга келиб бир миллион кишига етди, 1880 йилда у икки миллион кишидан иборат эди. Аммо шаҳар XIX асрнинг ўрталаригача ўз кифоасини ўзгартирмади, ўзининг эски чегараларида қолаверди. Ишчилар ярим ертўлалар ва чордоқларда яшашарди. Шаҳарларнинг санитария ҳолати ёмон бўлганлиги сабабли вабо, ўпка сици каби касалликлар кенг тарқалганди, минглаб кишилар бу касалликлардан вафот этарди. Аҳолининг қуйи қатламлари орасида ичкиликбозлик, болалар орасида эса қаровсизлик ва жиноятчилик кучли эди. «Инсониятнинг барча жиноятлари болаларнинг дайдилигидан бошланади», – деб ёзган эди Виктор Гюго.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб шаҳарлар қурилишида ўзгариш юз беради. Масалан, Париж 1853 йилдан бошлаб 20 йил давомида қурилиш майдонига айланди. Сена префекти барон Османн бошчилигида шаҳар замонавий қилиб қайтадан қурилди: кенг кўчалар, катта майдонлар, хиёбонлар ва боғлар яратилди. XIX аср охирига келиб Париж ичимлик ва оқава сувлари тармоқларига, трамвай ва метрога эга бўлди. Бошқа мамлакатларда ҳам Париж сингари йирик шаҳарлар аҳолиси тез ўсди.

**1800 йилдан 1900 йилгача йирик шаҳарлар аҳолисининг ўсиши
(миң киши):**

Шаҳарлар / йиллар	1800	1850	1900
Лондон	865	2363	4536
Париж	547	1053	2714
Берлин	172	419	1890
Нью-Йорк	79	696	3437
Чикаго	–	30	1699
Санкт-Петербург	225	487	1330
Гамбург	130	132	706
Буэнос-Айрес	40	76	821
Глазго	77	389	762

XX асрга келиб шаҳарлар таракқиёт рамзи бўлиб қолди ва улар ривожланишда давом этди.

Эмиграция ва иммиграция. XIX аср 20-йилларидан европаликларнинг бошқа китъаларга оммавий кўчишлари бошланди. Англиядан, Германиядан, Скандинавия мамлакатларидан, Шарқий ва Жанубий Европадан одамлар Лотин Америкасига, Канадага, Австралияга, Янги Зеландияга, Жанубий Африкага ва ҳаммадан кўпроқ АҚШга кўчиб кетардилар. Нью-Йорк эмигрантлар келадиган асосий портга айланди. Гамбургдан ёки Ливерпулдан Нью-Йоркка бориш учун 12 кун керак бўлар, Неаполдан эса 21 кунда бориларди. Нью-Йорк қўлтигидаги Эллис оролчасида эмигрантлар рўйхатдан ўтадиган ва мамлакатга кириш учун рухсатнома (виза) оладиган вокзал ташкил қилинди. Эмигрантлар бу ерда аввало тиббий кўрикдан ўтишлари лозим эди. АҚШга келувчиларнинг 6 фоиздан 10 фоизгачаси тиббий хулосага кўра қайтаришиб юбориларди. Рухсат олганлари эса солга ўтириб Манхэттенга жўнаб кетишарди. Янги келганларнинг аксарияти қариндошлари, дўстлари ва ҳамюртлариникида жойлашарди. Шаҳар ҳар бири ўз тили ва ўз одатларига эга бўлган кварталлардан иборат эди. Эмигрантлар одатда энг кийин иш шароитларига ҳам рози бўладиган арзон ишчи кучи бозорини ташкил қиларди. Ишчи-иммигрантлар бутун мамлакат бўйлаб тарқаб кетган, аммо асосий қисми Чикаго, Нью-Йорк, Сан-Франциско каби йирик саноат марказларида қўним топганди. Бу ҳол АҚШнинг демографик ҳолатига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Унинг аҳолиси 1900 йилдан 1910 йилгача 76 млн дан 92 млн кишига (21 фоизга) кўпайди. Урбанизация жараёнида ҳам биринчи ўзгаришлар юз берди. Агар 1900 йили мамлакат аҳолисининг 40 фоизи шаҳарларда яшаган бўлса, 1910 йилга келиб бу кўрсаткич 45 фоизга етди.

XIX асрнинг бошларида Жанубий ва Шарқий Европадан: Италиядан, Австро-Венгриядан ва Россиядан кўчиб келувчилар сони ошди. Шарқий Осиёдан иммиграция деярли тўлиқ тақиқланганига қарамасдан, асосан Хитой ва Япониядан кўчиб келувчилар сони XX асрнинг бошларида кескин кўпайди ва дастлабки 15 йилда 14,5 миллион кишини ташкил қилди. Янги давр эмигрантларининг асосий қисмини италияликлар ва россияликлар ташкил қилди. Умуман XIX аср охири XX аср бошларидаги эмиграция ва иммиграция жараёнини қуйидаги жадвалларда кўриш мумкин.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I БЎЛИМ. ИНДУСТРИАЛ ЦИВИЛИЗАЦИЯНИНГ ҚАРОР ТОПИШИ	
I б о б . XIX аср – XX аср бошларида дунёнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий қиёфаси	7
II б о б . Фан ва маданият	48
II БЎЛИМ. ЕВРОПА: САНОАТ ДАВРИНИНГ ҚИЁФАСИ ВА ЗИДДИЯТЛАРИ	
III б о б . Янги Европани куришда Франциянинг роли	88
IV б о б . XIX аср – XX аср бошларида Буюк Британия	143
V б о б . XIX аср – XX аср бошларида Германия	161
VI б о б . XIX аср – XX аср бошларида Австрия империяси	184
VII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Италия	199
VIII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Испания	224
IX б о б . XIX аср – XX аср бошларида Португалия	234
X б о б . XIX аср – XX аср бошларида Россия империяси	238
XI б о б . XIX аср – XX аср бошларида Шимолий Европа мамлакатлари	267
XII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Болқон мамлакатлари	274
III БЎЛИМ. ЮКСАЛАЁТГАН АМЕРИКА	
XIII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Америка Қўшма Штатлари ..	284
XIV б о б . XIX аср – XX аср бошларида Латин Америкаси мамлакатлари	308
IV БЎЛИМ. УЙҒОНАЁТГАН ОСИЁ	
XV б о б . XIX аср – XX аср бошларида Япония	322
XVI б о б . XIX аср – XX аср бошларида Хитой	341
XVII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Ҳиндистон	365
XVIII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Корея	384
XIX б о б . XIX аср – XX аср бошларида Жануби-Шарқий Осие мамлакатлари	398
XX б о б . XIX аср – XX аср бошларида Австралия	418

XXI б о б . XIX аср – XX аср бошларида Туркия	422
XXII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Эрон	445
XXIII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Афғонистон	459
XXIV б о б . XIX аср – XX аср бошларида Осиёдаги Араб мамлакатлари	468

V БЎЛИМ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА АФРИКА

XXV б о б . XIX аср – XX аср бошларида Африкадаги Араб мамлакатлари	490
XXVI б о б . XIX аср – XX аср бошларида Ғарбий, Шарқий ва Жанубий Африка	511

VI БЎЛИМ. XX АСР БОШЛАРИДА ДУНЁ ТАРАҚҚИЁТИ

XXVII б о б . XIX аср – XX аср бошларида халқаро зиддиятларнинг кескинлашуви	527
XXVIII б о б . Биринчи жаҳон уруши	537
Хулоса	550
Глоссарий	551
Хронология	554
Тавсия этилган адабиётлар рўйхати	561

АНГЛИСА НАТИВАЛАШДАН ИБТИДО

XXIX б о б . Англиса нативалашдан ибтидо	565
XXX б о б . Англиса нативалашдан ибтидо	565

ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ

XXXI б о б . Илмий тадқиқот	565
XXXII б о б . Илмий тадқиқот	565
XXXIII б о б . Илмий тадқиқот	565
XXXIV б о б . Илмий тадқиқот	565
XXXV б о б . Илмий тадқиқот	565
XXXVI б о б . Илмий тадқиқот	565